

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УКРАЇНОФІЛЬСЬКА ТЕЧІЯ ГАЛИЦЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ ст.: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІЧНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Вагому роль у процесі розвитку науково-історичної думки ХІХ ст. та її національного руху у Галичині в цілому відіграла ідеологія так званого українофільства. Проблема українофільського руху Галичини не є новою для сучасної української історіографії, про що свідчить чимала кількість наукових праць про неї. Дослідники переважно цікавилися такими її аспектами, як національна ідентичність українофілів, їхні світоглядні уявлення та суспільно-політичні погляди, інституційний розвиток течії тощо. Водночас малодослідженими є історичні погляди та цивілізаційні уявлення істориків-українофілів. На цю тему ще не маємо вичерпного спеціалізованого дослідження. Лише окремих аспектів проблеми торкалися такі дослідники як О. Серeda¹ та І. Чорновол². Історичні погляди окремих вчених-українофілів (І. Вагилевича та Я. Головацького) досліджували Г. Демян³ і З. Матисякевич⁴. Головною метою нашої статті є подати узагальнюючу характеристику генези історичних поглядів та цивілізаційних уявлень репрезентантів галицького українофільства ХІХ ст., окреслити схему національної історії вчених цієї течії. Основу джерельної бази пропонованої статті становлять узагальнюючі науково-популярні та публіцистичні праці провідних галицьких істориків-українофілів ХІХ ст., зокрема О. Барвінського, І. Вагилевича, Я. Головацького, В. Ільницького, С. Качали, О. Партацького, Ю. Целевича та ін.

Термін українофільство не є однозначним. Під такою назвою, як відомо, існувала ліберальна течія в національному русі Наддніпрянської України і течія національного руху галицьких русинів, представники якої поділяли думку про етнонаціональну тотожність русинів і наддніпрянських українців та їх окремішність як від поляків, так і від великоросів. Інколи цей термін вживають також для позначення проукраїнської течії польського руху, зокрема так званої «української школи» польського письменства. У Галичині започаткували вживання цієї назви ідейні опоненти українофілів – русофіли, вкладаючи при цьому у неї дещо іронічно-зневажливий зміст; як синоніми вживалися тут назви українолюбство, українська партія інколи просто українці. Етимологічне значення слова українофільство розкриває любов, прихильність до «українщини», до всього «українського» (тобто наддніпрянського). Що стосується самих галицьких українофілів, то вони, не заперечуючи цієї назви, переважно самоідентифікували свою течію як народовство, народовецький рух. Тому можна погодитись із дослідниками, котрі вживають терміни українофільство та народовство як синоніми. Часто термін українофільство вживався у дещо ширшому значенні – для позначення всіх носіїв малоруської (української) етнонаціональної ідентичності. У цьому значенні українофілами вважали і тих діячів, які поділяли думку про малорусько-українську етнонаціональну окремішність, хоча організаційно і не належали до народовського руху.

Серед сучасних дослідників не існує єдиної загальноприйнятої думки щодо означення галицької науково-історичної течії, яка керувалась засадами українофільсько-народовської ідеології. У багатьох випадках вживається назва історики-народовці. І. Колесник паралельно вживає поняття українофільська та народовська течії у культурно-громадському житті Галичини⁵. О. Турій веде мову про українську течію в історичній думці⁶. О. Киричук вживає назву українофільський напрям⁷. На нашу думку, означення українофільська течія галицької науково-історичної думки є найбільш вдалим та оптимальним, оскільки дозволяє охопити вчених, які хоча і не були безпосередніми учасниками народовського руху чи в організаційному плані слабо із ним пов'язані, але поділяли характерні для істориків-народовців концептуальні засади та методологічні принципи. Отже, до українофільської течії галицької науково-історичної думки ми відносимо вчених 1830-1890-х рр., історичні погляди яких опирались на постулат про малоруську (південноруську) етнонаціональну окремішність. Українофільська концепція руської історії у своїй найбільш зрілій формі передбачала чітке розмежування руського (південноруського, малоруського) та московсько-російського (північноруського, великоруського) історичних процесів.

Формування українофільської концепції національної історії – складний, довготривалий та багатоетапний процес. Ще у 20-х рр. XIX ст. провідник Перемишльського культурно-освітнього гуртка І. Могильницький в історичному нарисі розрізняв Північну Русь та Південну Русь (Малу Русь)⁸. Однак ми не маємо достатньо підстав твердити, що перемишльський вчений здійснював цей розподіл за етнонаціональною ознакою, адже в іншому місці своєї праці він писав, що «московитянин не багато відрізняється від русинів»⁹. У цьому відношенні історичні погляди І. Могильницького були вкрай нечіткими й розмитими, тому не маємо достатньо підстав однозначно поінтерпретувати його як прихильника українофільської моделі національного минулого.

Переважає більшість дослідників сходяться на думці, що основоположником українофільської течії (у ширшому розумінні) національного руху галицьких русинів був гурток «Руська трійця». Можемо стверджувати, що члени цього гуртка (І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Шашкевич) були водночас і фундаторами українофільської течії галицької науково-історичної думки. Історичне минуле, поруч із етнографією та словесністю, належало до сфери їх провідних наукових зацікавлень. Погоджуємося з ученими-шашкевичезнавцями, що діячі «Руської трійці» уже розрізняли поняття руський, малоруський та великоруський, російський.

Проаналізувавши події, які включали діячі гуртка до обсягу своєї історичної свідомості, ми приходимо до висновків, що під руською історією вони розуміли історичний процес саме на південноруських (тобто сучасних українських) землях. За своїм розумінням поняття руська історія та власними методологічними підходами члени «Руської трійці» значно ближче стояли до наддніпрянської історіографії романтичного напрямку, ніж до русофільської течії галицької науково-історичної думки. Територіально поняття Русь вони радше ототожнювали із сучасними українськими землями, а не із усім «руським світом». Однак їхня історична концепція була, зрозуміло, ще доволі нечіткою. У працях членів гуртка ми ще не знаходимо чітко

сформульованої думки про те, що історія Північної та Південної Русі є цілком відмінними та взаємовиключними процесами, як це прочитуємо в українофілів пізнішого часу. Нечіткість та розпливчастість висловлювань з цього приводу допускала багатозначні інтерпретації їх національно-історичних поглядів. Тому не дивно, що згодом русофільська публіцистика зараховувала гурток Шашкевича до числа основоположників панруської ідеї в Галичині¹⁰. Зрештою, у першій половині XIX ст. проблема точного окреслення північно-східних меж руського етнонаціонального простору й чіткої схематизації руської історії ще не поставала найбільш актуальною. Пріоритетним завданням було тоді обґрунтування тези про нетотожність галицьких русинів та поляків й про те, що історичне минуле краю не становить інтегральної складової польської історії. Тому у 1830–1840-х рр. інтелектуальні зусилля галицьких вчених спрямовувались на полеміку із польською історіографією та суспільно-політичною думкою. Звідси стає зрозумілим, чому ідейний натхненник русофільства Д. Зубрицький та фундатори українофільства (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) досить плідно співпрацювали на науковій ниві, незважаючи на суттєві розбіжності у рецепції ними національної історії¹¹.

Важливо підкреслити, що давньоруській державності та козаччині в історичних схемах Я. Головацького та І. Вагилевича відведено рівноцінні місця, чого не спостерігаємо у багатьох істориків-українофілів пізніших десятиліть. Козаччина у їх працях поставала спадкоємцем й продовжувачем давньоруської історично-державницької традиції. Ці історики виділяли такі основні етапи національної історії: давньослов'янська спільність; Київська Русь; Галицько-Волинське князівство; козаччина. Таким баченням національного минулого вони практично заклали основу українофільської концепції національної історії. Історичні погляди вчених-українофілів наступних десятиліть якщо і не співпадали цілком із цією схемою, то принаймні не суперечили їй. Логічний зв'язок між окремими епохами національної історії у працях Я. Головацького та І. Вагилевича проглядається досить нечітко. Так, наприклад, не маємо змоги простежити яким чином руська історична традиція трансформувалась із галицько-волинської державності у козацтво або якою була доля тих руських земель, що після розпаду Київської Русі опинились поза сферою впливу Галицько-Волинської держави. Досить поверхове та схематичне бачення національної історії, яке запропонували Я. Головацький та І. Вагилевич, потребувало суттєвої конкретизації, уточнення та фактуального наповнення. Варто додати, що члени «Руської трійці» першими у Галичині зайнялись ґрунтовним вивченням соціальних рухів, потрактованих ними невід'ємною складовою національно-політичних процесів. Як знаємо, історичні погляди Я. Головацького та І. Вагилевича продовжували формуватись і після розпаду гуртка «Руська трійця», однак саме у 30-х рр. у них найбільш виразно простежується українофільський спосіб потрактування національного минулого.

Як відомо, в період «Весни народів» І. Вагилевич тісно співпрацював із польськими ліберальними та демократичними діячами. У деяких дослідників прочитуємо думку, що цей вчений еволюціонував до полонофільства¹². Вважаємо за необхідне висловити певні застереження стосовно такого твердження. Зближення І. Вагилевича із польським рухом і справді мало місце у суспільно-політичній сфері та

науково-організаційній діяльності. Що стосується концептуального бачення національної історії, то тут видимих ознак рецепції вченим польські національно-історичної концепції не помічаємо. Таким чином, дискусійним є питання, якою мірою І. Вагилевич був політичним полонофілом, але в сферах історичної свідомості та наукових поглядів він полонофілом не став. Редагований ним часопис «Дневник Руський» першим став виразно пропагувати основоположний постулат українофільства про малоруську етнонаціональну окремішність¹³.

Загальновідомо, що істотних національно-політичних трансформацій зазнав світогляд Я. Головацького. Переважна більшість дослідників його діяльності, характеризуючи процес переходу вченого на русофільські позиції, неоправдано вдавались до застосування таких тенденційно загострених характеристик, як «зрада», «відступ» тощо. На наш погляд, перехід цього видатного вченого у русофільський табір став закономірним наслідком несформованості почуття національної ідентичності й відсутності чітких уявлень про географічну протяжність та історичну тяглість північно-східних регіонів руського етнонаціонального простору. Крім цього, поверхово видимий зрусифікований стан Наддніпрянської України створював ілюзію етнонаціональної єдності на всьому панрусському просторі¹⁴. Таким чином, історичні погляди учасників гуртка «Руська трійця» через недостатнє наукове обґрунтування не виключали можливості подальшої рецепції русофільської схеми руської історії. Подібний стан національно-історичної свідомості спостерігаємо у покоління діячів, що вийшло на арену під час «Весни народів». Як знаємо, переважна більшість членів Головної Руської Ради (у тому числі Б. Дідицький та І. Наумович) у 1848 р. стояли на позиціях малоруської окремішності¹⁵. Однак це не завадило їм згодом стати ідеологами русофільського руху та апологетами всеруської історії. Приклад так званого «покоління 1848 р.» виразно свідчить, що наукова необґрунтованість українофільської концепції національної історії робила її в цей час малопереконливою для тогочасних галицьких інтелектуалів й уможлилювала подальше сприйняття ними всеруської моделі історичної свідомості.

Новий етап у розвитку українофільської історичної думки Галичини пов'язаний із народовським рухом 1860–1890-х рр., який спонукав до формування такої історичної свідомості, яка підтверджувала б постулат про південноруську етнонаціональну окремішність. Ключове місце в історичній свідомості народовців посідала ідеологія так званого козакофільства або козаколюбства. Вона передбачала уявлення про козаків як основних носіїв національно-історичної традиції в минулому й козацьку епоху як своєрідну «золоту добу» національної історії. Козакофільство народовців не обмежувалось сферою історичних знань та уявлень, а проникало і в побутову сферу. Козацький устрій, наприклад, став взірцем для внутрішньої структури ранньонародовських громад. Джерела козакофільських поглядів народовців були різноманітні – це і науково-історична спадщина вчених-наддніпрянців (М. Костомарова, П. Куліша та ін.), і фольклорно-етнографічна, історична та поетична спадщина «Руської трійці», де козацька тематика посіла не останнє місце. Найбільшою мірою до поширення козацького міфу в Галичині спричинилась літературно-поетична спадщина Т. Шевченка з його романтично-ідеалізованою інтерпретацією козацької минувшини. На думку О. Середи, саме завдяки поезії Т. Шевченка у свідомості

народовців козаки стали головними героями національної історії¹⁶. Козацький міф та культ Шевченка стали двома основоположними й взаємопов'язаними між собою компонентами народовської ідеології, яка здійснила вагомий внесок у побудову українофільської моделі історичної свідомості галичан. Зосереджуючи головну увагу на історії козацтва, народовці цим самим зорієнтовували свою історичну свідомість на історичний процес здебільшого Наддніпрянської України, а не усього панрусського простору. Це був важливий крок на шляху до заперечення русофільської формули національної ідентичності й цілковитого відокремлення руського й московсько-російських історичних процесів.

Водночас така безоглядна орієнтація народовців на козацьку епоху мала певні негативні наслідки для процесу утвердження цілісної українофільської історичної концепції. Ідеологія козакофільства значною мірою спричинилася до нехтування народовцями давньоруської історично-державницької традиції. Так, О. Барвінський згадував про 1860-і рр.: «Нам мало припадала до серця стародавня минувшина руського народу з князями і боярами, се була доба мало для нас тоді зрозуміла і займава, а за те переймались ми зображеннями лицарських походів буйної козаччини, котра була о много близша і живійше промовляла до молодечої душі і нашого романтичного настрою»¹⁷. В окремих випадках ставлення народовців до давньоруської історії набувало не просто байдужого, а й відверто упередженого характеру. Так, чільний діяч народовського руху Д. Танячкєвич писав, що «трудно, розглядаючи по історії, надібати таких диких та жорстоких людей, як ті наші князі були»¹⁸. Причини такого ставлення до давньоруської історії потрібно шукати передовсім у специфіці самого історичного матеріалу, адже давньоруська державність не могла імпонувати соціально-політичним ідеалам народовців. Іншою вагомою причиною, як вважаємо, стало прагнення тематично відмежуватись від об'єкта ідеалізації русофілів й створити цілком самобутню модель національної історії. Зазначимо, що цієї мети народовці значною мірою зуміли досягти, адже вчені-русофіли у своїх історичних працях досить рідко торкалися козацької проблематики. Тому русофільська та класична народовська концепції руської історії мали не надто багато спільних точок зіткнення й могли видатись малообізнаному читачеві інтерпретаціями цілком різних історичних процесів.

Привертає увагу та обставина, що народовці не доклали належних зусиль для наукового обґрунтування своєї моделі історичної свідомості. Їхнє середовище не висунуло відомих вчених із нахилом до ґрунтовних науково-монографічних досліджень. Історики народовської течії надавали перевагу здебільшого публіцистично-популяризаторській діяльності й публікувались переважно у періодичних виданнях. Від учених-русофілів їх помітно відрізняла нехїть до джерелознавчих досліджень. Статті з козацької проблематики були головним чином спопуляризованими варіантами праць учених-наддніпрянців, зокрема М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича та ін. Особистий внесок істориків-народовців у наукову розробку козацької тематики чи українофільської історичної концепції загалом був незначним. Учені з народовського середовища цілком визнавали інтелектуальний пріоритет наддніпрянсько-української історіографії народницького напрямку й мислили себе його частиною. Вони наслідували її в ідейно-концептуальному та методологічному плані, використовуючи і фактологічний багаж. Ступінь інтелектуальної залежності галицьких народовців від

східноукраїнської історіографії був значно вищим, ніж залежність галицьких русофілів від російської державницько-монархічної історіографії.

Дослідник народовського руху О. Середа запропонував розрізняти ранніх народовців – 1860-х рр., які ще належали до епохи романтизму, та пізніх народовців – 1870–1880-х рр., що розгорнули просвітницьку діяльність вже на засадах позитивізму та пов'язаної з ним програми «органічної праці»¹⁹. Серед невеликого числа активістів ранньонародовського руху ми не помічаємо науковців, які відзначилися б вагогим внеском у розвиток галицької науково-історичної думки. Представники цього покоління не спромоглися видати жодної науково вагомої історичної монографії. Їхня козакофільська пропаганда зосередилась головним чином навколо таких видань, як «Вечорниці», «Мета», «Батьківщина», «Русалка».

У 1860–х рр. досить плідною щодо числа публікацій була публіцистично-популяризаторська діяльність В. Ільницького, представника «покоління 1848 р.», який, на відміну від більшості своїх сучасників-старорусинів, перейшов на позиції «молодорусинів» й поділяв основні засади українофільства. Приймаючи українофільську модель ідентичності, В. Ільницький разом з цим був у організаційному плані слабо пов'язаний із ранньонародовськими громадами. За тематичною спрямованістю своїх історичних зацікавлень цей учений стояв ближче до старорусинів, ніж до народовців. Перелік основних його публікацій засвідчує, що В. Ільницького як представника старшого покоління цікавила передовсім давньоруська й галицько-волинська проблематика: «Початок Руси», «Стародавній Звенигород», «Стародавня Теробовля», «Ярослав Осьмомисл», «Василько князь теробовельський і Володар, князь перемишльський», «Король Данило Галицький», «Князь Лев», «Юрій Львович», «Перші напади татар на Русь», «Гедимін», «Русь дістається під Литву і Польщу».

Більш плідною була історико-популяризаторська діяльність пізніх народовців, які надали своєму рухові інституційного оформлення. Як відомо, заснована у 1867 р. перша офіційна народовська інституція – товариство «Просвіта», видала чималу кількість праць на історичну тематику. Організована «Просвітою» розгалужена мережа читалень спричинилася до поширення історичних знань серед широких кіл галицького селянства. Певний внесок (головним чином видавничо-технічного характеру) здійснило засноване у 1873 р. Товариство імені Шевченка. Однак до 1890–х рр. історики-народовці, на відміну від русофілів, повноцінної наукової інституції не спромоглися створити. Реорганізоване у 1892 р. на академічний лад НТШ стало інституцією саме Львівської історичної школи, а вчені-народовці зі своїм низьким фахово-професійним рівнем не мали шансів брати повноправну участь у його роботі. Народовці не мали своїх спеціалізованих наукових видань й тому свої наукові та ідеологічно нейтральні статті поміщали у русофільських виданнях. А полемічно загострені праці, що відверто йшли врозріз із русофільською історичною концепцією, вони публікували у часописах українофільського спрямування («Правда», «Зоря», «Діло»).

Концептуальна розробка українофільської версії руської історії дещо активізувалася наприкінці 1870-х і у 1880-х рр. Помітний внесок у створення українофільської історичної концепції здійснив тоді С. Качала, який хоч і був представником «покоління 1848 р.» з помітним виявом старорусинського світогляду,

став на національно–політичну платформу народівців. Він також був активним прихильником порозуміння та співпраці між польським та русинським національними рухами²⁰. С. Качала, хоча і не фаховий історик, здійснив спробу історичної аргументації своєї політичної програми польсько-русинського порозуміння. З цією метою у 1879 р. він видав історико-полемічний трактат «Polityka Polakow wzgledem Rusi». У ній він аргументував, що вся дотеперішня польська політика стосовно Русі мала згубні наслідки передовсім для самої Польщі. Ця праця С. Качали, з вилученим полемічним блоком, перекладена на русинську мову й перевидана О. Барвінським у 1886 р., отримала назву «Коротка історія Русі». У ній автор суттєво увиразнив українофільську концепцію національної руської історії. Про русинів та росіян він уже без двозначностей говорив як про різні народи. Втім головне вістря своєї ідеологічно загостреної полеміки вчений спрямував на польську історіографію та суспільно-політичну думку й тому московсько-російському чиннику національної історії він ще не приділив належної уваги. С. Качала, на відміну від своїх попередників, вже не дискутував навколо таких постулатів, як «русини – окремий від поляків народ» чи «руська історія – самодостатній процес, самостійний від польської історії». На кінець 1870-х рр. такі факти як для русинів, так і для частини поляків стали вже очевидними й не підлягали сумніву. С. Качала полемізував насамперед навколо проблеми русько-польських взаємин у минулому та згубності наслідків «руської політики» для Польщі. Порушивши на початку свого історичного викладу тему давньослов'янської спільності, він повністю залишив поза увагою давньоруську епоху. Далі вчений доволі хаотично та несистематизовано охарактеризував русько-польські взаємини у період литовсько-польської доби. Зате його висвітлення козацької епохи було досить цілісним, змістовним та фактуально наповненим.

Історична концепція С. Качали, зрозуміло, не може претендувати на цілісність чи повноту викладу всього національного історичного процесу. Все-таки в головних рисах вона відображала історичну свідомість українофілів-народівців. Тому маємо підстави вважати її класичним зразком народівської рецепції національної історії. Адаже до С. Качали ніхто із вчених-українофілів не спромігся запропонувати подібно ґрунтовну історичну монографію із цілісним та обширним викладом історії козацької епохи.

Додамо, що висвітленню деяких епізодів з історії козащини у цей час присвятили окремі статті В. Ільницький, К. Заклинський, Ю. Целевич та ін. Популярно-публіцистичний їх пафос та вузькообмежена тематика не могли, зрозуміло, мати вагомого впливу на концептуальну розробку національної історії. Варто зазначити, що Ю. Целевич, продовжуючи традиції І. Вагилевича та Я. Головацького, зосередився на дослідженні історії карпатського регіону, зокрема опришківського руху. Його узагальнююча праця «Опришки» і по сьогодні залишається одним із найґрунтовніших досліджень на тему карпатського опришківства.

У 1880-х рр. досить помітно вирізнявся серед вчених-народівців О. Партицький, який чи не єдиним у Галичині обрав головним предметом своїх наукових зацікавлень стародавню історію. У його працях помічаємо намагання удавнити й поглибити національну історичну традицію, тобто відшукувати її у якнайбільш віддалених часах. Втім його, здебільшого малопереконливі, наукові спроби не знайшли належного відгуку ні у народівських колах, ні в галицькому науковому середовищі загалом. Дещо

більше імпонувало історичній свідомості народів прагнення О. Партицького відчужити давньоруську державу від національної історичної традиції й представити її як норманське (в ширшому контексті – германське) державне утворення, у якому пригноблювався слов'янський елемент. Цю гіпотезу О. Партицького пояснюємо як ідеологічно зумовлену реакцію на русофільську інтерпретацію історичного минулого з її ідеалізацією давньоруської державницької традиції.

Українофільська концепція національної історії набула найбільш цілісної та довершеної форми у працях О. Барвінського. Цей історик підпадав радше під просвітницько-популяризаторський, ніж під дослідницько-академічний тип вченого. Він прагнув надати українофільській концепції національної історії переконливої наукової аргументації з метою посилити її конкурентноздатність стосовно русофільської наукової концепції. Однак сам О. Барвінський не займався власне науково-дослідницькою діяльністю а науково-інтелектуальний потенціал вчених-народовців не міг зрівнятися з потенціалом русофілів²¹. Поставленої мети він вирішив досягти за допомогою наукового доробку наддніпрянсько-української історіографії, найперше шляхом великотиражного перевидання його в Галичині. За порадою В. Антоновича, О. Барвінський започаткував у 1886 р. видавничий проект «Руська історична бібліотека». У рамках цієї книжкової серії видано 24 томи, куди увійшли праці В. Антоновича, Д. Багалія, В. Буданова, М. Дашкевича, Д. Іловайського, О. Єфименко, С. Качали, М. Костомарова, О. Левицького, І. Линниченка, І. Новицького, М. Смирнова, Ю. Целевича, І. Шараневича. Тематично О. Барвінський формував серію таким чином, щоб читач зміг отримати цілісне бачення національного історичного процесу. Зрозуміло, що при такій кількості авторів не обійшлося без суперечливих та взаємовиключних положень та теорій, через що цей проект зазнавав згодом критики²². Але попри все саме завдяки «Руській історичній бібліотеці» галицький читач вперше отримав альтернативну історичну концепцію, котра за рівнем наукової аргументації не лише не поступалась, а й значно переважала русофільську. Вихід цієї серії знаменував кінець домінування русофілів у галицькій історичній науці. Історичні праці наддніпрянців переконливо продемонстрували галичанам, що українофільська модель національної історії має доказове наукове підґрунтя.

У 1880-х рр. в українофільському середовищі не втратила актуальності проблема створення цілісного синтетично-узагальнюючого курсу з національної історії. Тому протягом 1880–1884 рр. О. Барвінський працював над виданням популярної «Історії Русі» у трьох частинах, присвяченої литовсько-польській добі (XIV–XVI ст.). Це видання було логічним продовженням виданого «Просвітою» однойменного підручника наддніпрянського діяча і письменника І. Нечуя (Левицького). Згодом, доповнивши викладом давньоруської, козацької та нової епох, учений видав її у 1890 р. – уже під назвою «Ілюстрована історія Русі від найдавніших до нинішніх часів». Цю працю треба вважати найбільшим досягненням тогочасної українофільської науково-історичної думки, адже ніхто із галицьких попередників О. Барвінського не спромігся викласти цілісну й фактуально насичену картину історичного процесу від часів утворення давньоруської держави і аж до другої половини XIX ст. У ній вчений запропонував найбільш повний і довершений варіант українофільської концепції національної історії, яка помітно відрізнялася від типових народовських історичних

схем насамперед тим, що давньоруську епоху поінтерпретовано як рівноцінний за своєю значимістю із козацькою добою історичний період. Таким чином, О. Барвінський утвердив ідею історичної тяглості, континуїтетного зв'язку між княжою Руссю та козащиною. Ця ідея досить пунктирно проглядалася ще у поглядах членів «Руської трійці», однак згодом народовці, ідеалізуючи козащину й нехтуючи давньоруською історією, значною мірою спричинилися до дисконтинуїтетної рецепції цих двох історичних епох. Тому маємо підстави вважати, що саме завдяки старанням О. Барвінського давньоруська державність в історичній свідомості українофілів постала невід'ємною складовою національної історії. Це дещо зблизило русофільську та українофільську історичні концепції на загальному фоні всезростаючої конфронтації між представниками цих течій – тепер у їхній історичній свідомості давньоруська держава стала спільною точкою дотику. Козацька епоха незмінно залишалась для О. Барвінського «золотою добою».

Ще одним принципово важливим концептуальним положенням О. Барвінського було твердження про Галицько-Волинське князівство як єдиного спадкоємця й правонаступника Київської Русі, носія й продовжувача її історично-державницької традиції. Підкреслимо, що він висунув його ще задовго до появи програмної статті М. Грушевського «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Тому поширена сьогодні думка, що М. Грушевський першим запровадив у Галичині в науковий обіг тезу «Галицько-Волинська держава – єдиний спадкоємець Київської Русі» не є цілком достовірною й потребує перегляду.

В історичних працях О. Барвінського найбільш чітко й виразно простежуємо основоположну тезу українофільства – про етнонаціональну окремішність русинів-малоросів і росіян-великоросів й наявність в них цілком відмінного історичного досвіду. Вчений значно поглибив її, стверджуючи, що Московщина-Росія – це цілком відмінний від Русі етнічно-цивілізаційний простір, у суспільно-політичному та культурному житті якого незмінно домінують тюрксько-азіатські начала. Звідси, за концепцією О. Барвінського, Володимиро-Суздальська й Московська держави становлять цілком самостійний московсько-російський історичний процес, який у ніякому випадку не можна ототожнювати із руською історією. Всі відомі в історії факти контактів Московщини чи Росії з руськими землями вчений трактував як вияви московсько-російської експансії на Русь. О. Барвінський був першим істориком-українофілом Галичини, який подав виклад історії східноукраїнських земель від часів Переяславської ради у складі Московського царства та Російської імперії. У цій його інтерпретації виразно простежуємо ідейний вплив концепції «пропащого часу» М. Драгоманова.

У більшості своїх концептуальних положень О. Барвінський безпосередньо наслідував В. Антоновича (общинно-вічовий устрій як «провідна ідея» руського (українського) народу; «одвічний демократизм» русинів-українців; протистояння громади і дружини в епоху Київської Русі як вияв «боротьби ідей» тощо). Таким чином, концепція національної історії О. Барвінського у своїх головних виявах була практично ідентичною народницькій концепції наддніпрянської історіографії.

Принципово важливими для ідейно-концептуального оформлення українофільської моделі національно-історичної свідомості стали термінологічні

новації О. Барвінського. Прагнучи всіляко відмежуватись від русофільської ідеології «общерусизму» й водночас підкреслити історичну й культурно-етнічну єдність галицьких русинів та наддніпрянських українців, учений, за порадою В. Антоновича, почав широко застосовувати в історичних працях компромісний етнонім Україна-Русь та його похідні прикметникові форми²³. Цілком слушним є зауваження І. Чорновола, що саме О. Барвінський (а не М. Грушевський, як прийнято вважати) розпочав у Галичині пропагувати назву Русь-Україна²⁴. Руський цей учений тлумачив однозначно – як малоруський й не допускав будь-якого отождолення із общеруським. З усіх тогочасних істориків Галичини він чи не найбільше спричинився до заперечення характерної для русофілів панрусської форми національної ідентичності галичан. О. Барвінський остаточно розв'язав у галицькій науково-історичній думці проблему «відросійщення» – цілком розмежував руську та московсько-російську історії як два самостійні процеси двох окремих народів. Саме завдяки широкій і плідній діяльності О. Барвінського (його власним авторським працям та перевиданим й зредагованим ним) в науковій думці та масовій історичній свідомості галичан почала утверджуватися українофільська схема національної історії, яка стала домінуючою і у наступних історичних періодах.

Найбільш принциповою відмінністю у цій схемі від русофільської, як бачимо, було те, що за нею Володимиро-Суздальське князівство, Московське царство та Російська імперія не включені в обсяг руської національної історії; вони потрактовані як етапи цілком іншої, московсько-російської історії. Отже, за інтерпретацією О. Барвінського, руська та московсько-російська історії не мали спільних етапів.

Українофільську концепцію національної історії відрізняли від старорусинсько-русофільської не лише загальна схема історичного процесу, а й деякі методологічні та історіософські аспекти. Учені-українофіли, як правило, вважали, що головним суб'єктом історичного процесу, творцем історії є народ в цілому, а не лише його вищі стани чи окремі правителі і діячі²⁵. В центрі їх дослідницької уваги знаходились не стільки державні утворення, скільки народні маси та суспільні верстви і групи (громади-общини, козаки, гайдамаки, опришки тощо). Вони значною мірою були зорієнтовані на висвітлення соціальної історії, в той час як русофіли-старорусини надавали перевагу політичним аспектам національного історичного процесу. За своєю методологічною та ідейною спрямованістю історики-українофіли наближались до наддніпрянсько-української історіографії (спочатку романтичного, згодом – народницького напрямів). Пряме ідейне наслідування народницьких постулатів особливо виразно проглядається у працях О. Барвінського, зокрема в його інтерпретаціях боротьби між державою та общинами-громадами, де особисті симпатії вченого майже завжди були на боці останніх. Як слушно відзначив О. Турій, для ідеології ранніх народовців характерний принцип примату природних прав народів над історичними правами держав-монархій²⁶.

Ще однією відмінною рисою істориків-українофілів є відсутність у їхніх працях елементів провіденціалістського потрактування історії. Такі дослідники, як В. Дмитрук, Г. Гербельський, Є. Гринів, М. Шалата, О. Петраш, зазначали, що вже членам гуртка «Руська трійця» притаманне раціоналістичне чи навіть матеріалістичне розуміння історичного процесу²⁷. Раціоналістичний підхід в інтерпретаціях історії характерний

для більшості праць учених-українофілів другої половини XIX ст. Варто додати, що для народовців історична легітимізація не була самодостатньою вартістю й головним критерієм оцінки всіх суспільних явищ. Вони не надавали національному минулому й історичним традиціям такого сакрально-символічного значення, яке простежуємо в ідеології старорусинів²⁸. Народовці не мали потреби «жити минулим» чи брати компоненти для своєї ідейно-світоглядної платформи в залежності від їх «історичності». На відміну від своїх ідейних опонентів, вони не мали в галицькому суспільстві іміджу «історичної» партії.

Особливої уваги заслуговує проблема цивілізаційних уявлень та орієнтацій репрезентантів українофільської течії галицької історіографії, адже вони у своїх історичних потрактуваннях відрізнялися від русофілів не лише національно-політичними концепціями, а й культурно-цивілізаційними орієнтирами. Серед теоретиків та мислителів «цивілізаційної» проблематики загальноприйнятим, як відомо, є погляд щодо виокремлення європейської (або західної) та візантійської цивілізацій. Також чимало істориків виділяють окремим цивілізаційно-культурним середовищем православний слов'янський світ – як результат синтезу перших двох цивілізацій. Власне цей останній погляд становить для нас особливий інтерес, оскільки спроби його концептуального осмислення ми простежуємо в історичній думці Галичини XIX ст.

Важливо підкреслити, що серед істориків-українофілів не спостерігаємо однастайності думок у потрактуванні історично-цивілізаційної приналежності руського етнонаціонального простору. У першій половині XIX ст. в українофільському інтелектуальному середовищі набула розповсюдження теза про особливий історично-цивілізаційний розвиток слов'янства й протиставлення його західноєвропейському світу. Європа і Слов'янщина, Захід і Схід, католицько-германський та православно-слов'янський світ постають у галицькій історіографії як споконвічні цивілізаційно-антагоністи. Загалом більшість галицьких інтелектуалів у першій половині XIX ст. самоототожнювала себе із Сходом, тобто слов'янсько-православною цивілізацією. Проте згодом мала місце тенденція, коли галицькі вчені-українофіли прагнули до самоототожнення із західноєвропейською цивілізацією, до поінтерпретування української історії як інтегральної складової загальноєвропейського історичного процесу.

Так, діячі «Руської трійці» в основному поділяли точку зору слов'янофілів про самобутність історично-цивілізаційного розвитку Слов'янщини, протиставляючи його західноєвропейському, передовсім германському світу. Подібні думки серед українофілів зустрічаємо і пізніше, у другій половині XIX ст. Ідея самобутності історичного розвитку слов'янства особливо виразно простежується у концепції С. Качали.

Варто окреслити основні джерела формування цивілізаційних уявлень та концепцій в українофільському інтелектуальному середовищі. Так, вагомим зовнішнім чинником стала тут ідеологія панславізму. Як відомо, ідея всеслов'янського єднання та взаємності визначилась як характерна риса епохи романтизму в усіх слов'янських народів. Дослідники відзначають, що в еволюції ідеї слов'янської єдності спостерігається, з одного боку, неоднакове її розуміння різнотипними соціально-

політичними та ідейно-естетичними угрупованнями, а з другого – наявність різних етапів у становленні цієї ідеї як політичної формули²⁹. Як слушно зазначає сучасний дослідник М. Мудрий, «ідея слов'янської взаємності ніколи не набувала у свідомості її носіїв граничної чіткості, й тому вона не існувала як завершена світоглядна категорія, а радше як пульсуюча»³⁰. Ще І. Франко вдало виокремив на галицькому ґрунті два основні різновиди панславізму – росієцентричний та австрославізм³¹. Останній передбачав об'єднання слов'янських народів на федеративних засадах в рамках Габсбурзької монархії й духовно-релігійну орієнтацію на Ватикан, оскільки його репрезентували переважно представники католицьких народів. На противагу йому російський панславізм пропагував об'єднання слов'янського світу під верховенством Росії як політичного центру й православ'я як духовного підґрунтя³². Ці два різновиди панславізму, поєднуючись та взаємодіючи між собою, і формували значною мірою цивілізаційну самоідентифікацію серед української інтелігенції Галичини.

Помітний вплив на розвиток історичної думки Галичини чинила також ідеологія слов'янофільства. Уточнимо, що деякі дослідники загалом ототожнюють слов'янофільство з панславізмом, що, на слушну думку А. Валіцького, не є цілком оправданим³³. Адже слов'янофільська доктрина базувалася на постулатах про самобутній шлях історичного розвитку слов'янських народів, про общину як ідеальну форму самоорганізації суспільства, православ'я як справжнє втілення християнства, особливу (месіанську) роль слов'ян у світовій історії тощо. Слов'янофіли ідеалізували патріархальний уклад допетровської Московії й проявляли ксенофобію й підозрілість до всього чужого (неслов'янського). Слов'янофільство як ідейно-світоглядна доктрина сформувалося в ході полемік зі своїм ідеологічним антиподом – так званім західництвом³⁴.

У середовищі істориків-українофілів слов'янофільська доктрина була сприйнята не в усій цілісності, а тільки окремі її компоненти адаптувались до місцевих, специфічно галицьких обставин. Так, актуальна тоді слов'янофільська (й панславістська) теза про «історичну похибку» Польщі – «зраду ідеалів Слов'янщини» й західноєвропейський історично-цивілізаційний вибір – набула в історичних працях галичан значного поширення. Водночас такий же актуальний для слов'янофілів мотив протиставлення допетровської Московії та європеїзованої пореформеної Росії в галицькій історіографії не знайшов відгуку. Слов'янофільство стало для галичан першим виявом національної ідеї, засобом рекомпенсації почуття цивілізаційної меншовартості³⁵.

Конкретним виявом ідеї всеслов'янської спільності в галицькій історичній думці стала загальноприйнята теза про спільні генетичні витоки всіх слов'янських народів. Тому в синтетичних історичних студіях та викладах стародавньої історії не простежуємо спроб виокремити етногенез русинів з-поміж інших слов'янських народів. Стародавню епоху руської історії вчені Галичини розглядали лише у контексті історії слов'янських народів в цілому. «Слов'янськість» окремих історичних явищ чи процесів була для галицьких вчених критерієм оцінок й мірилом вартостей.

Слід наголосити, що слов'янофільство в українофільській інтерпретації помітно відрізнялося від русофільської, адже представники першої течії наголошували на

всеслов'янській спільності, надаючи пріоритет західнослов'янським та південнослов'янським зв'язкам; русофіли ж акцентували на східнослов'янській спільності.

Однак вже у пізніх народівців спостерігаємо зміщення культурно–цивілізаційних орієнтирів у бік окциденталізму. Вагомий зовнішній вплив на цю зміну мала нова світоглядна течія – позитивізм. Як слушно відзначив Я. Дашкевич, складовим компонентом впливу позитивізму на українську історичну думку став окциденталізм та акценти на своїй європейській приналежності³⁶. Іншим вагомим стимулом цієї переорієнтації, на нашу думку, послужило прагнення відмежуватись від цивілізаційних орієнтирів своїх політично–ідейних опонентів – старорусинів–русофілів.

Так, в історичній концепції О. Барвінського загальноєвропейський контекст в історичному розвитку руських земель домінує над загальнослов'янським, тим більше східнослов'янським. Руську історію О. Барвінський однозначно інтерпретував як органічну частину загальноєвропейського історичного процесу, протиставляючи їй московсько–російську історію із притаманною їй, як твердив він, азіатською моделлю історичного розвитку.

З-поміж усіх історичних епізодів та тем саме різновекторна зовнішньополітична активність князя–короля Данила Романовича давала галицьким історикам чи не найбільш вдача́ний матеріал для дискусії про цивілізаційно–геополітичну орієнтацію. Так, О. Барвінський, дискутуючи із вченими–русофілами, не оминув нагоди наголосити на «західницькому» ухилі геополітичної орієнтації галицького правителя: «За князя Данила руське життя і просвіта набирають відмінного виразу і вдачі, бо розвиваються під впливом західної Європи, одначе без шкоди руській народності»³⁷. Для підтвердження своєї тези про приналежність Галицько–Волинської землі до західноєвропейського світу історик навів низку фактів: виховання Данила, Василька та їх батька Романа при європейських дворах; тісні контакти з Польщею, Угорщиною, Чехією та іншими європейськими державами; етнічно–культурна та релігійна толерантність у державі Романовичів; взаємодопомога між Романовичами, П'ястовичами та Арпадовичами; участь Данила у війні за австрійське престолонаслідування, зрештою прийняття королівського титулу та церковної унії. О. Барвінський резюмував: «Галицько–Володимирська Русь могла тоді розвиватися поруч із Західною Європою, бо щодо просвіти не стояла нижче від неї, а сусідні краї, Угри і Польщу, навіть перевищувала, коли тим часом на півночі в Суздальсько–Московському князівстві панувала велика темнота»³⁸.

З метою увиразнити контраст між «темнотою» Володимиро–Суздальщини та «європейськістю» Галичини–Волині О. Барвінський зіставляв позиції правителів цих держав стосовно татарської залежності. Так, для суздальсько–московських князів абсолютна залежність від татарських ханів була вигідною, адже опираючись на допомогу татар, князі мали змогу зміцнювати свою авторитарно–деспотичну владу у власних володіннях. У державі Романовичів історик фіксував зовсім іншу ситуацію. Хоча «залежність Данила від татар не була такою важкою», як у володимиро–суздальців, «Данило не міг і цього приниження стерпіти» й прагнув «визволитися з-під цього соромного ярма татарської орди» при допомозі коаліції саме європейських

держав³⁹. Все це, на думку О. Барвінського, свідчило про західноєвропейську орієнтацію короля Данила.

Українофільська течія галицької науково-історичної думки пройшла, як бачимо, своєрідну еволюцію від слов'янофільської до «західницької» (європоцентричної або окциденталістичної) моделі історичного розвитку руських земель.

Таким чином, вироблена вченими-українофілами концепція національної історії відіграла вагомий роль у формуванні української національної ідентичності галичан. Головними здобутками цієї концепції треба вважати: наукове обґрунтування етнонаціональної окремішності русинів (українців) та великоросів (росіян); остаточне розмежування руської (української) та російської історій; спростування русофільської ідеології про панрусську етнонаціональну єдність; введення козащини та інших соціальних рухів до обсягу історичної пам'яті галичан; чіткіше (у порівнянні із русофілами) окреслення руського (українського) етнонаціонального простору та його історичної ретроспективи. Українофільська концепція національної історії стала для галичан основою тієї моделі історичної свідомості, що домінувала серед них і у наступні історичні періоди.

¹ Серета О. Національна свідомість і політична програма раних народовців у Східній Галичині (1861–1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – С. 199–214.

² Чорновол І. Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи // Олександр Барвінський (1847–1927). Матеріали конференції. – Львів, 2001. – С. 32–44; Чорновол І. Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського // Молода нація. Альманах. – № 3. – К., 2000. – С. 132–159.

³ Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець. – Київ: Наукова думка, 1993. – 152 с.

⁴ Матисякевич З. Український історик Яків Головацький. – Львів: Літопис, 2002. – 154 с.

⁵ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К.: Генеза, 2000. – С. 237.

⁶ Турій О. «Руська історія» як легітимізація визвольних змагань галицьких українців // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференції. – Львів, 1999. – С. 136.

⁷ Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст. – Львів: Логос, 2001. – С. 91.

⁸ Гербильський Г. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.). – Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. – С. 56

⁹ Там само. – С. 58.

¹⁰ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 261.

¹¹ Орлевич І. «Руська Трійця» і Денис Зубрицький // Шашкевичіана. Нова серія. – Вип. 3–4. – Львів, 2000. – С. 200.

¹² Там само. – С. 203.

¹³ Турій О. Цит. праця. – С. 136.

¹⁴ Аркуша О. Русофільська орієнтація в Галичині в останній чверті XIX ст. // Третій Міжнародний конгрес українців, 26–29 серпня 1996 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. I. – Харків, 1996. – С. 123.

¹⁵ Аркуша О., Мудрий М. Цит. праця. – С. 248.

¹⁶ Серета О. Цит. праця. – С. 207–208.

¹⁷ Барвінський О. Спомини з мого життя. Друга часть. (Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів від 1871–1888 р., з додатком споминів про М. Лисенка). Львів, 1913. – С. 56.

¹⁸ Серета О. Цит. праця. – С. 208.

¹⁹ Там само. – С. 209.

-
- ²⁰ Мудрий М. Степан Качала в австрійському парламенті 1873–1879 // Наукові зошити історичного факультету. – Вип. 1. – Львів, 1997. – С. 63–66.
- ²¹ Чорновол І. Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М. Грушевського // Молода нація. Альманах. – № 3. – К., 2000. – С. 140.
- ²² Франко І. Руська історична бібліотека // Іван Франко: Збір. творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 563.
- ²³ Барвінський О. Цит. праця. – С. 322–323.
- ²⁴ Чорновол І. Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи // Олександр Барвінський (1847–1927). Матеріали конференції. – Львів, 2001. – С. 43.
- ²⁵ «Руська трійця» в історії суспільно–політичного руху і культури України. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 67.
- ²⁶ Турій О. Цит. праця. – С. 138.
- ²⁷ «Руська трійця» в історії суспільно–політичного руху і культури України. – С. 66–67.
- ²⁸ Серета О. Цит. праця. – С. 208.
- ²⁹ Комаринець Т. Ідейно–естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). – К.: Вища школа, 1983. – С. 191.
- ³⁰ Аркуша О., Мудрий М. Цит. праця. – С. 235.
- ³¹ Франко І. Два панславізми // Іван Франко: Збір. творів: У 50 т. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 435.
- ³² Валіцький А. В полоні консервативної утопії: структура і видозміни російського слов'янофільства. – К.: Основи, 1889. – С. 580.
- ³³ Там само. – С. 572.
- ³⁴ Там само. – С. 452–455.
- ³⁵ Аркуша О., Мудрий М. Цит. праця. – С. 235.
- ³⁶ Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і розвиток української історичної науки. Збірник матеріалів конференції. – Львів, 1999. – С. 80.
- ³⁷ Барвінський О. Илюстрована истрия Руси вѣдъ найдавнѣйшихъ до нынѣшнихъ часѣвъ пѣсля рускихъ и чужихъ историкѣвъ. У Львовѣ, 1890. – С. 60.
- ³⁸ Там само. – С. 60–61.
- ³⁹ Там само. – С. 67–68.